

BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS VAN HET VROEGERE BAROKORGEL IN DE ABDIJ KLOOSTERRADE (Vervolg)

In Rolduc's Jaarboek 1960 werd het barok-orgel behandeld dat de Westfaalse orgelbouwer Johann Schade in Aken heeft vervaardigd voor de abdijkerk van Kloosterrade. Het Rolducse archief bewaart nog het contract dat abt Balduinus van Horpusch op 14 juni 1627 sloot met genoemde orgelbouwer. Uit de daarin vermelde dispositie der registers kan men zich enigszins een idee vormen van de klankrijkdom van dit imposante vroeg-barokke orgel. Deze dispositie is van belang voor de weinig onderzochte geschiedenis der Nederrijnse en vooral Akense orgels. Want uit de „Aacher Chronick” van de advocaat Dr. Johannes Noppius ¹⁾ weten wij dat J. Schade ook het orgel in de Dom, in St. Foillan en in de kloosterkerk der Windesheimer koorheren te Aken heeft gebouwd; verder was hij werkzaam te Roermond en te Erkelenz, dat destijds onder het bisdom Roermond viel en politiek tot de Spaanse Nederlanden behoorde.

De schrijver van de „Aacher Chronick” vermeldt bij de beschrijving van de nabij gelegen abdij Kloosterrade ook het orgel, dat de kunstminnende abt Balduinus van Horpusch heeft aangeschaft. Noppius zegt dat deze 29ste abt, „die nu vanaf het jaar 1614 op lof-felijke wijze aan het hoofd van dit godshuis staat, de klokketoren, die ongeveer 60 jaar geleden — en het dak van het dormitorium,

dat 17 jaar geleden is afgebrand — als ook het gewelf van het priesterkoor vernieuwd heeft, tegelijk met de klokken, de orgels en het hoofdaltaar. Verder heeft hij alles in goede staat gebracht en goed onderhouden” ²⁾.

Noppius schijnt met de abdij Kloosterrade en haar abt Balduinus nauw bevriend te zijn geweest, zoals blijkt uit de geschreven opdracht van 25 juli 1632, waarmee Noppius aan de abt als „aan zijn heer en hoogvereerde mecenas („Domino suo et Mecaenati summe colendo”) de „Aacher Chronick” heeft aangeboden. Het mooi gebonden exemplaar behoort nog tot de kostbare schatten van de Rolducse bibliotheek ³⁾.

²⁾ f.a.p. blz. 151. De letterlijke tekst luidt: „... Balduinus ab Horpusch ... so diesem Gotteshaus nun vom Jahr 1614. löblich und wol hat vorgestanden / als bey dessen Regierung der Glockenthurn / so vor etlich und sechszig / und das Tach dess Dirmenters / so vor 17. Jahren abgebrant gewesen / sampt den Glocken / Orglen / hohen Altar / und Gewölb dess Chors new erbawet / und sonst alles in gutem Wesen gebracht / und erhalten worden.” Zoals de Zeereerw. Heer L. Augustus, archivaris van Rolduc, meedeelde, is met „Dirmenter” bedoeld het dormitorium, de vleugel waar de cellen der kanunniken lagen. Op deze plaats dank ik de Rolducse archivaris ten zeerste voor zijn mededelingen, en dat hij mij opmerkzaam maakte op de Rolducse orgelcontracten, die zeer waardevol bleken voor mijn Rijnse orgelstudies.

³⁾ De opdracht, waarop mij de archivaris van Rolduc attent maakte, bevindt zich op het tweede schutblad tegenover de titel en luidt als volgt: Reverendissimo,

¹⁾ Cölln 1632, blz. 25.

Over de lotgevallen van het orgel van 1627 in de volgende decennia zijn tot nu toe geen gegevens gevonden. Waarschijnlijk heeft dit meesterwerk meerdere generaties overleefd. In april 1750 besloot men echter tot een ingrijpende reparatie van het orgel. Het in het archief van Rolduc bewaarde „Contract wegen der reparation des orgels mit meister Heiliger orgelmacher” legt aard en omvang van de vernieuwing vast en geeft ons tevens een inzicht in de verandering van het klankideaal. Daarom drukken wij hier dit contract af volgens de letterlijke tekst en zullen het daarna kort toelichten.

„Die raparation des orgels soll auff folgende maniere geschehen.

1. Die vier bälch sollen ernewert und bis zu 5 fuss verbreitert werden. Dan zur rechter seyten zum auffgang des orgels alle vier auff ein ander gelegt werden.

[2.] In dem grossen orgel soll eine gantz neue secret lade gemacht werden, eine neue 5 doppelte cornet, dan ein viol de gamb und eine Bourdon 8 fuss beygesetzt, wiederumb neue bleye einsatz für die trompette, selbige nebst das gantze pfeiffwerck reparirt, wo es vonnothen.

[3.] Ein neues wals breft oder abregé.

[4.] Drey neue Claviren. eins für das grosse orgel.

[5.] Das zweyte für das kleine orgel, welches neben seiner secret lade und wals breft auch gantz sollte reparirt werden in bley, in zinn. alwo dieses vonnothen.

6. Das dritte Clavir sollte dienen für den Echo, so da sollte bestehen in vox angelica mit noch zwey oder drey andern Registeren, da hie zwischen die vox humana in der ruck positive oder dem kleinen orgel nach aussnehmung der sifflet sollte ein gesetzt werden.

Ex post. Die quint an statt der sifflet aangenommen.

7. sollte das schnarren werck, das ist die trompette, crumhorn, vox humana und angelica nebst die sesquialter durch geschnitten werden, mit zwey züch, also da an jetzo nur 23 zwantzig registeren seyndt, ins kunfftig kommen sollen biss zu sieben ad 28.

Vor welcher reparation begehrt der Meister Heiliger 100 courante Reichsthaler nebst die kost. Die materialia darzu notig sollte

die Abdey fourniren.” (fourniren = leveren, van het Franse fournir)

Ons orgelcontract begint met de longen van het orgel, de blaasbalgen, die bij alle orgels in de loop der jaren herhaalde reparaties eisen, omdat ook het beste leer dat voor de balgen wordt gebruikt, op de duur gaat breken en de lucht laat ontsnappen. Johann Schade had in 1627 niet minder dan vier grote blaasbalgen van $6\frac{1}{2}$ voet lengte en $3\frac{1}{2}$ voet breedte gemaakt, „damit dass Werck seinen vollkommenen Windt haben sollte”. Meester Heiliger moest nu vier geheel nieuwe en grotere balgen vervaardigen (5 in plaats van $3\frac{1}{2}$ voet breed, terwijl de lengte gelijk bleef) en ze alle boven elkaar plaatsen. Het vergroten van de blaasbalgen werd vereist door de projecteerde uitbreiding der registers.

Wanneer in dit contract gesproken wordt van het grote en het kleine orgel, zijn daarmee bedoeld het hoofdwerk en het rugpositief, volgens de plaatsing van de bijbehorende manualen ook „Oberwerk” en „Unterwerk” genoemd.

Tot beter begrip van de in het reparatiecontract bedongen uitbreiding van de registerdispositie is het goed nog eens de oorspronkelijke dispositie van 1627 te bekijken. Zij luidde:

Hoofdwerk, „Oberwerk”, aansluitend bij het bovenste manuaal:

1 bourdon	16'
2 prestant	8'
3 octaaf	4'
4 mixtuur	
5 cymbaal	
6 scherp, quint	
7 trompet	8'

Rugpositief, „Unterwerk”, aansluitend bij het benedenste manuaal:

1 holpijp	8'
2 prestant	4'
3 octaaf	[2']
4 sesquialter	$[2\frac{2}{3}' + 1\frac{3}{5}']$
5 fluit	4'
6 quintfluit	$[1\frac{1}{3}']$
7 sifflet	1'
8 kleine cymbaal	
9 kromhoorn	8'

Een belangrijke verandering onderging het orgel, doordat in plaats van de twee bestaande nu drie manualen („Claviren”) aangebracht werden; het derde was bestemd „für den Echo”, dus voor het echowerk. Dit voor de late barok zo kenmerkende echowerk werd in Kloosterrade gevormd uit de vox angelica (de engelenstem, een zacht geïntoneerde

ac Praenobili Domino D^o Balduino ab Horpusch, Rhändensis Ecclesiae, sive Monasterij bene merito Abbati, Domino suo et Mecaenati summe colendo praesentabat hac 25^a Julii Anno 1632. Joannes Noppius Doctor.

dulciaan van enge mensuur) en nog twee of drie andere registers die de orgelbouwer zelf kon kiezen.

Merkwaardig is de plaatsing van het echowerk in het rugpositief, „zwischen die vox humana“, ook een fijn tongregister, dat, zoals de naam aanduidt, de menselijke stem moet nabootsen. Omdat voor de nieuwe registers de ruimte in het rugpositief wel niet voldoende was, liet men een register van het oude orgel vervallen; maar in plaats van de sifflet die volgens het contract verwijderd moest worden, is de quint eruit genomen, zoals uit het postscriptum („Ex post“) blijkt. Blijkbaar was de vox angelica bedoeld als echostem van de vox humana, die overigens in Schades orgel van 1627 nog niet aanwezig was en pas later als een nieuwerwets register moet ingevoegd zijn in de plaats van een andere stem.

Evenals de klankverruiming van het rugpositief door het invoegen van een echowerk is ook de aanvulling van het hoofdwerk karakteristiek voor het klankideaal dat in het midden van de 18de eeuw opgeld deed. Men streeft niet meer naar de vroeg-barokke contrastwerking, die de scherpe doorzichtige klank bevordert, maar juist naar een sterkere versmelting der klanken, waarbij men de voorkeur geeft aan donker gekleurde, vol klinkende en strijkende registers, die geschikt zijn als expressieve solostemmen. Zo kreeg het orgel van Kloosterrade naast de bourdon 16' nog een tweede bourdon 8', dus een dof klinkende holpijp, bovendien een cornet 5 sterk, de als een hoorn klinkende mixtuur, die samengesteld is uit de natuurtonen ($8' 4' 2\frac{2}{3}' 2' 1\frac{3}{5}'$, bijvoorbeeld: C c g c' e') en een viola da gamba, een labiaal die de warme klank van het gelijknamige strijkinstrument imiteert.

We hoeven hier niet nader in te gaan op de vernieuwing van de windladen („secret laden“) en walsramen („wals brett“) in de beide werken, evenmin op de reparatie van het pijpwerk. Een toelichting is echter nog nodig bij punt 7 van het contract. Daarin wordt bepaald, dat de vier tongregisters („das schnarren werck“) en de sesquialter gehalveerd en ieder met twee registertrekkers voor diskant en bas voorzien moeten worden, zoals dat bij vele oude Nederrijnse orgels het geval is. Daardoor wordt het mogelijk op één manuaal telkens twee verschillende registers of combinaties van registers tegenover elkaar te zetten.

De opmerking in het contract over het aantal registers van het te vernieuwen orgel bewijst duidelijk, dat de registers van het orgel uit 1627, die door middel van een gehalveer-

de manuaalkoppeling met elkaar gecombineerd konden worden, niet verdeeld waren in diskant en bas, zoals wij op grond van het orgelcontract van 1627 abusievelijk hadden verondersteld⁴⁾. Want door de verdubbeling van de trekkers van vijf registers werd het aantal registers (niet het aantal klinkende stemmen) schijnbaar van 23 op 28 (of van 22 op 27) gebracht. Het in het nieuwe contract genoemde aantal van 23 (of 22) registers kan echter slechts ontstaan uit de 16 registers van het oude orgel, de 3 nieuwe van het hoofdwerk en de 3 (of 4) van het nieuwe echowerk. Volgens de berekening van het orgelcontract had het vernieuwde orgel van 1750 dus op drie manualen 22 of 23 klinkende stemmen met 27 of 28 registertrekkers, al naargelang het echowerk „solle bestehen in vox angelica mit noch zwey oder drey andern Registeren“.

In het contract zelf is ook genoteerd de betaling in termijnen van het honorarium van de orgelbouwer. Op 13 september 1751 schrijft prior G. Heyendal erbij: „Weilen er sich aber beklagt, schaden darbey zu leiden oder gelitten zu haben, so wirfft ihm sein Hochwürden zu zehñ rthlr (= Reichsthaler), ein schilling, drey märck Aix...“. Op deze notities gaan wij niet nader in.

De lezer verwacht zeker nog enige gegevens over de persoon en het werk van de orgelbouwer. Het is niet veel, wat wij tot nu toe over hem konden te weten komen. Een meester Johann Heiliger, die waarschijnlijk identiek is met onze orgelbouwer, ontmoeten wij in de jaren 1740 verschillende malen te Aken. Hij stamde evenals Johann Schade uit Westfalen en was blijkbaar te Aken woonachtig. Over zijn werkzaamheid in de dom te Aken delen ons „Die historischen Notizen des Bürgermeisterei-Dieners Johannes Janssen“ het volgende mede: „Anno 1741 ist die Orgel auch wider renovirt worden und accomodirt durch einen Meister aus dieser Stadt Namens Johan heiliger, welcher auch eine artige compendiose Orgel im Chor über Ottonis Grabstein gemacht hat, welche in der täglichen Musik gebraucht wird!“⁵⁾.

In de herfst van 1748 nam Heiliger op zich een orgel te bouwen voor de kerk van de

⁴⁾ Zie Rolduc's Jaarboek 1960, blz. 114, linker kolom, laatste regel en vlg. Het boek is verkrijgbaar bij de Redactie Rolduc's Jaarboek, Rolduc, Kerkrade.

⁵⁾ Die historischen Notizen des Bürgermeisterei-Dieners Johannes Janssen in „Beiträge und Material zur Geschichte der Aachener Patrizier-Familien“ door Freiherr Hermann Oriovist von Fürth, III, Aken 1890, blz. 7. Zie ook Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins, XXI (1899), blz. 156, noot 1.

Christenserinnen (St. Monica) te Aken; het kostte 180 rijksdaalder en moest met Pinksteren 1749 voltooid zijn ⁶⁾). De dirigent van het Akense domkoor, Heinrich Böckeler (1836-1899), heeft dit orgel met slechts één manuaal nog gekend ⁷⁾). Of echter de door hem in 1876 meegeedeelde dispositie (prestant 4', holpijp 8', gamba 8', fluit 4', superoctaaf 2', mixtuur 3 sterk, trompet-kromhoorn 8') nog de oorspronkelijke is geweest, zou slechts aan de hand van het orgelcontract uit 1748 vastgesteld kunnen worden. Maar dit is sinds de Tweede Wereldoorlog helaas niet meer te vinden in het kloosterarchief. Volgens Böckelers mededeling is dit orgel in 1750 door J. Hilgers(!) uit Westfalen gebouwd en in 1829 door Waldeburg in Keulen gerestaureerd voor 200 daalders ⁸⁾).

In Heinrich Böckelers verhandeling „Zur Geschichte der deutschen Orgelbaukunst“ vinden wij ook een aanduiding van de verdere lotgevallen van het door Johann Schade gebouwde en door Johann Heiliger vernieuwde orgel uit de abdij Kloosterrade ⁹⁾). Hij schrijft: „Unter den übrigen Orgeln Aachens mögen sich wohl manche finden, welche theilweise sehr alt sind, weil sie aus Klosterkirchen stammen, die im Anfang dieses Jahrhunderts geschlossen worden sind, so z.B. . . . St. Peter aus der Augustinerkirche St. Katharina in Aachen), St. Katharina (aus Klosterrath bei Herzogenrath); dieselben sind aber derart umgebaut und vergrößert, dass das alte Werk (meistens im Positiv) kaum noch zu erkennen ist“.

⁶⁾ Bruna Gossens, O.F.M.Cap., **Die Genossenschaft der Christenserinnen zu Aachen**, 1933, blz. 46.

⁷⁾ Heinrich Böckeler, **Beschreibung der neuen Orgel im Kurhaussaale zu Aachen, erbaut von G. Stahlhuth, Orgelbaumeister in Burtscheid bei Aachen, nebst einer geschichtlichen Uebersicht über die Orgelbaukunst in Deutschland**, Aken (Albert Jacobi & Co.) 1876, blz. 21.

⁸⁾ Heinrich Böckeler, f.a.p. blz. 19.

⁹⁾ Heinrich Böckeler, f.a.p. blz. 19.

Desondanks zijn wij de dirigent van het Akense domkoor dank verschuldigd, dat hij ons de veranderde dispositie van het oude orgel uit Kloosterrade heeft overgeleverd in de toestand van de jaren 1870 ¹⁰⁾). Want daarin vinden wij nog altijd meer dan de helft der registers terug, die ons bekend zijn uit de twee orgelcontracten van 1627 en 1750:

St. Catharina
oude orgel uit Kloosterrade
18 registers

prestant	8'
bourdon	16' (diskant)
holpijp	8'
gamba	8'
fluit	4'
superoctaaf	2'
cornet	3 sterk
mixtuur	3 sterk
trompet	8'
klaroen	4'
prestant	4'
holpijp	8'
salicional	8'
dwarzfluit	8' (diskant)
fluit	4'
superoctaaf	2'
flageolet	2'
vox humana	8' (bas)

Daarmee is onze kennis der geschiedenis van het voormalige barokorgel in de abdij Kloosterrade voorlopig uitgeput. In het volgend jaarboek zal het grote orgel behandeld worden, dat in 1853 in het kader van de eerste restauratie van de kerk werd ontworpen door de bekende orgelbouwers, de gebroeders Müller, uit Reifferscheid in de Eifel en door hen in 1855 werd voltooid.

¹⁰⁾ Heinrich Böckeler, f.a.p. blz. 24.

n de
colom,
bij de